

HET VERGETEN VERHAAL VAN HET JOODS LYCEUM ROTTERDAM, 1941-1943

door Anne Schram Ouweneel ¹

In Rotterdam bestond tijdens de oorlogsjaren een Joods Lyceum. Toen Joodse leerlingen na de zomervakantie van 1941 niet mochten terugkeren naar hun eigen scholen, richtte de gemeente Rotterdam op last van de Duitse bezetter Joodse scholen voor hen op. Een Joods lyceum, een Joodse ulo, een Joodse nijverheidsschool, een Joodse ambachtsschool en diverse Joodse lagere scholen. Al deze scholen hebben hooguit anderhalf jaar bestaan. In mei 1943 waren de meeste leerlingen gedeporteerd of ondergedoken.

Tijdens de oorlog werden in Nederland twaalf Joodse lycea opgericht. Het Gemeentelijk Joods Lyceum Rotterdam was het op twee na grootste Joodse oorlogslyceum van Nederland, na het Joods Lyceum Amsterdam (353 leerlingen) en het Joods Lyceum Den Haag (226 leerlingen).² Op het Joods Lyceum Rotterdam zaten 151 Joodse tieners.³ Terwijl voor diverse andere Joodse lycea een herdenkingsboek, website of plaquette is gemaakt, is dat nog niet gebeurd voor het Rotterdamse Joods Lyceum. De omgebrachte leerlingen zijn nog nooit herdacht. Zelfs de namen van de leerlingen waren tot nu toe onbekend.

Naar het Gemeentelijk Joods Lyceum Rotterdam is nog nooit uitvoerig onderzoek gedaan. H.J. Valk wijdde enkele woorden aan de school in het *Rotterdams Jaarboekje* van 1955.⁴ In 1978 sprak drs. Niek van der Blom, schoolhistoricus van het Erasmiaans Gymnasium, de hoop uit dat iemand na hem het Joods Lyceum nog eens goed zou onderzoeken: 'Misschien is het weinige dat ik hier doorgeef aanleiding tot het vinden van meer.'⁵ Dat was tot nu toe niet gedaan.

Anne Schram Ouweneel doet sinds 2020 onderzoek naar het Joods Lyceum. Dit ligt in het verlengde van haar onderzoek naar de oorlogsslachtoffers van het Erasmiaans Gymnasium, in samenwerking met leerlingen van het Erasmiaans. Met het project Het Vergeten Lyceum wil Anne het Joods Lyceum uit de vergetelheid halen, de leerlingen van de school een naam en een gezicht geven en hun verhalen naar de leerlingen van nu brengen.

'Scheiding van Joodsche en niet-Joodsche kinderen'

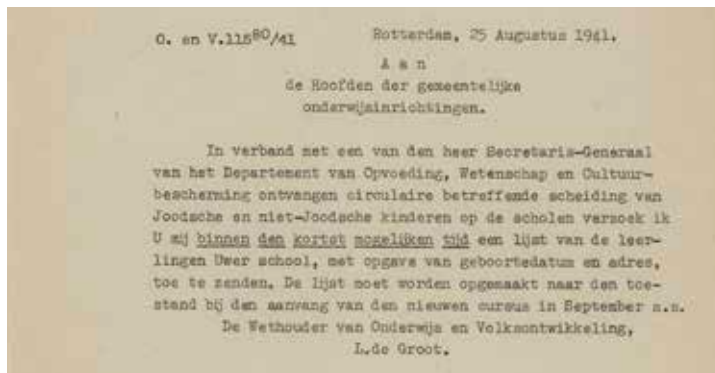
Aan de onderwijssegregatie van Joodse leerlingen ging veel vooraf. Zoals de bepaling van de bezetter wie tot het Joodse 'ras' behoorde (verordening 189/1940), de verplichte registratie van Joodse Nederlanders (verordening 6/1941) en de verplichting aan ambtenaren om de ariërverklaring te ondertekenen (oktober 1940). Ambtenaren die deze verklaring niet konden ondertekenen, zoals Joodse docenten, werden in november 1940 uit hun ambt ontzet. Dit voortraject blijft in dit artikel grotendeels buiten beschouwing, evenals de organisatie en de rol van de Joodse Raad, de financiering van de Joodse scholen en de geest en inhoud van het Joodse onderwijs.

Voor de hoofden van de Rotterdamse scholen begon de segregatie van de Joodse leerlingen met een brief. De schoolbesturen van de rijksscholen en het bijzonder onderwijs ontvingen op of kort na 16 augustus een circulaire van Jan van Dam, de ijverige, Duitsgezinde secretaris-generaal van het Ministerie van Opvoeding, Wetenschap en Kultuurbescherming. Bovenaan de brief stond: 'Niet voor publicatie in welken vorm ook bestemd'. De onderwerpsregel luidde: 'Vaststelling van aantal leerlingen van Joodschen bloede'.⁶

Voor de hoofden van de openbare scholen, die onder het bevoegd gezag van de gemeente vielen, begon het met een andere brief. Zij ontvingen op of kort na 25 augustus 1941 een brief van de Rotterdamse wethouder van onderwijs. In deze brief stond dat zij een lijst moesten maken van alle leerlingen van de school, 'met opgave van geboortedatum en adres', ten behoeve van 'scheiding van Joodsche en niet-Joodsche kinderen'.⁷

Kennelijk ontstond er onrust onder de rectoren en directeurs, want drie dagen later achtte de gemeente het nodig om opnieuw een circulaire te sturen aan de schoolhoofden, ditmaal in naam van de burgemeester. In deze tweede circulaire meldde de burgemeester dat de ouders van de Joodse leerlingen inmiddels waren ingelicht.⁸ De impliciete boodschap die hierin kan worden gelezen, is dat verzet geen

Deze brief stuurde de Rotterdamse wethouder van onderwijs in de zomer van 1941 aan de rectoren en directeuren van de Rotterdamse openbare scholen. (Stadsarchief Rotterdam, archief 62, inventaris 537, map 1941-1943).

zin had, dat het besluit al was genomen en dat de administratieve processen reeds in gang waren gezet. Als bijlage voegde de gemeente de brief bij van het ministerie d.d. 25 augustus 1941, vermoedelijk in een poging om de beslissing te verantwoorden: de maatregelen waren opgelegd van hogerhand. Daarnaast was de bijlage waarschijnlijk ook bedoeld als geruststelling; de laatste alinea luidde immers:

Met nadruk wensch ik erop te wijzen, dat het in de bedoeling ligt om de Joodsche kinderen in staat te stellen, het onderwijs, dat zij thans genieten, te vervolgen, zij het dan in afzonderlijke onderwijsinrichtingen. Deze zullen zoo spoedig mogelijk worden opgericht, zoodat in het algemeen de betrokken Joodsche leerlingen niet langer dan vier weken zonder het hun passend onderwijs zullen zijn.⁹

Burgemeester en wethouders spoorden de schoolhoofden aan de maatregelen op te volgen, in een formulering die zowel vrijwilligheid als verplichting suggereerde: 'Wij noodigen U uit aan de naleving van den maatregel strikt de hand te houden'.¹⁰ Net zo'n formulering is te vinden in de brief die de gemeente zelf had ontvangen van secretaris-generaal Van Dam: 'Ik moge U ten slotte uitnoodigen om er op toe te zien, dat de scholen binnen uw gemeente te deezee de nodige voortvarendheid betrachten. Uw bevindingen verneem ik gaarne zo spoedig mogelijk'.¹¹

Het klinkt vrijblijvend. De brief van Van Dam d.d. 16 augustus 1941 maakte echter volstrekt duidelijk wat van de gemeente verwacht werd: de gemeenten werden 'uitgenodigd' om erop toe te zien dat scholen de gegevens verstrekten, om vervolgens de opgaven van de scholen te controleren tegen hun eigen 'gegevens omtrent de kinderen

van Joodschen bloede' en om ten slotte hun 'bevindingen' 'met spoed' door te geven aan secretaris-generaal Van Dam.¹²

De gemeente Rotterdam ging op de uitnodiging in. Hiermee implementeerde zij verordening 115 80/41 van Friedrich Wimmer, de Generalkommissar für Verwaltung und Justiz in het bezette Nederland.¹³ Deze gang van zaken is in overeenstemming met de conclusie van historicus Rob Bakker in zijn werk *Boekhouders van de Holocaust* (2020): de Nederlandse gemeenten en ambtenaren fungeerden in 1940-1945 niet alleen als doorgeefluik voor verordeningen van de Duitse bezetter, maar hielpen ook actief mee met de uitvoering. Socioloog Cor Lammers noemde deze 'samenwerking met de vijand, ongeacht de motieven van de collaborateurs en de effecten van hun samenwerking' collaboratie. Rob Bakker spreekt van 'cumulatieve collaboratie': ambtenaren en bestuurders werden stap voor stap 'steeds meer een onmisbaar onderdeel van de Jodenvervolgning (...) waarbij iedere stap dramatischer en ingrijpender werd voor de Joden.'¹⁴

Niet van school 'verwijderd', maar 'verdwenen'

De maatregel ging al per 1 september 1941 in. Op deze manier voorkwam de bezetter onrust: de Joodse leerlingen werden niet tijdens het schooljaar 'verwijderd', zoals de Joodse leerkrachten een jaar eerder, maar zij 'verdwenen' tijdens de zomervakantie.

In afwachting van de oprichting van Joodse scholen volgden veel Joodse leerlingen privélessen. Een van hen was Carry Ulreich, ook wel bekend als 'de Rotterdamse Anne Frank'. Zij noteerde later in haar dagboek: 'Toen er nog geen school was met september hadden we een paar cursussen van Dr. Stein en Mr. Spanjar.'¹⁵ Esther van Vriesland, ook wel bekend als 'de Gorcumse Anne Frank', schreef in haar dagboek dat ze tijdelijk lessen volgde in Dordrecht.¹⁶ De twee dagboekschrijvers zouden op het Joods Lyceum Rotterdam bij elkaar in de klas komen te zitten.

Ondertussen was men in Den Haag tot de ontdekking gekomen dat een aantal Joodse leerlingen door de mazen van het net dreigde te glippen, zoals de leerlingen die tijdens de zomervakantie van school zouden wisselen. Zij stonden niet meer ingeschreven op hun oude school – bijvoorbeeld hun lagere school – maar waren in sommige gevallen ook nog niet ingeschreven op hun nieuwe school – bijvoorbeeld de middelbare school waarop zij waren toegelaten. Op het Erasmiaans Gymnasium gold dit bijvoorbeeld voor de Rotterdamse kinderen Robbert Ivan Kellerman en Salomon Louis Kets de Vries.¹⁷ Hun namen werden nooit ingeschreven in het stamboek van het

Erasmiaans – waarin altijd pas in september de nieuwe leerlingen werden opgetekend – maar staan wel op het lijstje dat rector Pattist maakte van de te verwijderen Joodse leerlingen.¹⁸ Mogelijk was het met het oog op deze groep leerlingen dat het Departement van Onderwijs de eerdere verordening met twee weken uitbreidde: verordening 115 80/41 gold ook voor leerlingen die '14 dagen na den aanvang van het cursusjaar 1941/1942 nog leerling der school' waren. De Rotterdamse wethouder van onderwijs stuurde de nieuwe bepaling op 16 september 1941 door aan de schoolhoofden, met het verzoek 'met het bovenstaande voor zoover noodig rekening te willen houden'.¹⁹

Het viel veel gemeenten niet mee om binnen de vereiste vier weken nieuwe scholen op te richten. De meeste Joodse lycea in kleinere steden openden pas begin 1942 de deuren. Rotterdam stond voor een extra opgave omdat bij het bombardement veel scholen op de rechtermaasoever verloren waren gegaan. Complicerende factor was dat de Joodse scholen in aparte schoolgebouwen dienden te worden gevestigd.²⁰

Fragment van een plattegrond uit 1942 met daarop de resterende bebouwing in Kralingen. De onderste diagonaal is de Oostzeedijk. Min of meer parallel hieraan lopen middendoor de Lusthofstraat en rechtsboven de Oudedijk. In het blok tussen Speelmanstraat, Speelman-dwarsstraat, Lusthofstraat en Rubensstraat staat nog één gebouw overeind. In dit gebouw was in het schooljaar 1941-1942 het Joods Lyceum gevestigd.

(Stadsarchief Rotterdam, toegangsnummer 4201, nummer 1975-1258: Blad 17: Rotterdam-Centrum en Kralingen (tussen 14 mei 1940 en 1942))

Mistroostig schoolgebouw in kale vlakte

Op 23 oktober 1941 opende het Gemeentelijk Joods Lyceum Rotterdam zijn deuren.²¹ De school werd gevestigd in een schoolgebouw aan de Speelman-dwarsstraat 7 in Kralingen. Tijdens het bombardement van 14 mei 1940, zo'n anderhalf jaar voor de oprichting van het Joods

Lyceum, was vrijwel de hele omgeving van de Speelmandwarsstraat verwoest. Het gebouw van het Joods Lyceum was als een van de weinige gebouwen overeind blijven staan. Oud-leerling Arthur Trijbits omschreef het als 'een oud, mistroostig schoolgebouw dat was blijven staan in een in mei 1940 deels weggebombardeerde wijk'.²² Of, in de woorden van oud-leerling Loekie van Dantzig: 'Het gebouw lag midden in de kale, platgebombardeerde vlakte van Rotterdam'.²³

Met behulp van oude kaarten achterhaalde Arthur Helwig om welk gebouw het moet zijn gegaan.²⁴ Het gebouw is goed te zien op een plattegrond uit 1942 met de resterende bebouwing in Kralingen (zie pagina 210).²⁵ Uit een kadasterkaart uit 1903 blijkt dat de toen nog onbebouwde kavel van het gespaarde gebouw oorspronkelijk op een binnenplaats lag. De steeg die naar de binnenplaats leidde had als adres Speelmandwarsstraat 7.²⁶ Op deze kavel werd in 1915 een openbare school gebouwd.²⁷

Links op de foto hieronder, gemaakt in 1940 vanaf de Oostzeedijk, is het schoolgebouw te zien dat bleef staan. Op het gebouw staan vijf schoorstenen. Rechts op de achtergrond de nog bestaande huizen aan de Paulus Potterstraat.

(Stadsarchief Rotterdam, toegangsnummer 4100, nummer 1989-2189)

Op foto's uit 1940 is te zien dat de bovenverdieping van het gespaarde gebouw ernstig was beschadigd. In de maanden na het bombardement zijn nog vijf schoorstenen te zien, maar op latere foto's telde het gebouw nog maar drie schoorstenen, zo merkte Helwig op. Bovendien waren de vier kolommen op de bovenste verdieping in een later stadium niet meer allemaal aanwezig. Ook leek het gebouw zijn dak te missen.²⁸ Dit komt overeen met wat oud-leerling Lilith Ebbinge Wubbe-van Praag vertelde in haar ooggetuigenverslag: 'Het was een gebombardeerde school in Kralingen waar we zaten, waar alleen nog, laten we zeggen, de parterre overgebleven was'.²⁹

Deze foto is op een later moment in 1940 gemaakt. Op het schoolgebouw zijn alleen de achterste twee schoorstenen en de langere voorste schoorsteen nog aanwezig. (Stadsarchief Rotterdam; collectie H.F. Grimeijer, toegangsnummer 4156, nummer 1980-5029)

In 1941 is 'de puin' grotendeels geruimd. De bovenste verdieping van het schoolgebouw is verwijderd. In dit gebouw werd het Joods Lyceum gevestigd. De contouren van het latere opvanghuis Havenzicht zijn al herkenbaar. (Stadsarchief Rotterdam, collectie H.F. Grimeijer, toegangsnummer 4156, nummer 1980-5029)

Op een bouwtekening uit 1947 is de plattegrond van het gebouw te zien. Op beide verdiepingen liep langs de achtergevel, over de gehele lengte van het gebouw, een lange gang. Aan de ene zijde van de gang lagen raampartijen, aan de andere zijde lokalen. De lokalen hadden hoge ramen aan de gangkant, zo is te zien op de schaarse overleverde klassenfoto's. Per verdieping zijn op de plattegrond vier lokalen te zien: twee aan weerszijden van het trappenhuis dat in het midden van het gebouw lag.³⁰ In totaal telde de school dus acht bruikbare

lokalen. Dat komt overeen met het teruggevonden lesrooster van de school: in februari 1942 waren er per lesuur maximaal acht lokalen in gebruik, met uitzondering van het zesde uur op maandag, toen er negen klassen tegelijk les hadden.³¹ De lokalen van klasse 2 en klasse 4 fungeerden ook als 'eetlokaal', zo blijkt uit diverse geschriften van leerlingen.

Zoektocht naar 151 Joodse tieners

Bij de opening in oktober 1941 telde het Joods Lyceum 145 leerlingen. In de maanden daarna kwamen er nog drie leerlingen bij, zodat de school op 31 december 1941 in totaal 148 leerlingen telde, 93 jongens en 55 meisjes.³² In maart 1942 was het leerlingenaantal opgelopen tot 150.³³ In juni 1942 kreeg nog iemand toestemming om als toehoorder de lessen scheikunde en natuurkunde bij te wonen.³⁴ Zo kwam het totale aantal leerlingen dat ooit les had op het Joods Lyceum op ten minste 151.

Tot nu toe kon de identiteit van 90 leerlingen van het Joods Lyceum met zekerheid worden vastgesteld.³⁵ Voor de reconstructie van de leerlingenpopulatie van de school vormen dagboeken, regionale en landelijke archieven, schoolarchieven, ooggetuigenverslagen en herdenkingswebsites een waardevolle bron van informatie, net als de herinneringen uit eerste hand van een oud-leerling van het Joods Lyceum, Arthur Trijbits. Bij de reconstructie is dankbaar gebruik gemaakt van een lijst met Rotterdamse Joodse tieners per 1 mei 1940.³⁶

De dagboeken van Carry Ulreich en Esther van Vriesland waren van grote waarde bij het achterhalen van namen van leerlingen. In het gepubliceerde dagboek van Esther zijn de meeste achternamen weliswaar afgekort tot initiaal, maar de volledige achternamen zijn te ontcijferen uit het manuscript van Esthers dagboek, dat online staat.³⁷ Niet alle namen die Carry en Esther noemen in hun dagboeken zijn echter met zekerheid leerlingen van het Joods Lyceum. Het voorkomen van een naam in een van de dagboeken is dan ook beschouwd als onvoldoende bewijs dat een leerling daadwerkelijk op het Joods Lyceum zat. Wel is ervan uit gegaan dat de leerlingen die betrokken waren bij het Chanoekafeest en het Poerimfeest dat de school organiseerde, afkomstig waren uit de leerlingenpopulatie, met uitzondering van Mozes 'Bob' Maarssen.³⁸

Niet alle Joodse lyceum- en gymnasiumleerlingen die hun school moesten verlaten, gingen naar het Joods Lyceum. Sommige ouders kozen ervoor om hun kinderen thuisonderwijs te geven.³⁹ Anderen stuurden hun kinderen naar een Joods Lyceum in een andere stad,

Klassenfoto van de derde klas hbs van het Joods Lyceum. De foto komt uit de nalatenschap van Simon Hornman. Hij noteerde '1942' bij de foto. De klassenfoto is gemaakt vóór 3 mei 1942, want de leerlingen dragen nog geen ster op hun kleding.

De fotograaf van de klassenfoto was mogelijk Joseph Hachgenberg (Rotterdam, 1910 - Auschwitz, 1942). Carry Ulreich ontmoette Joseph Hachgenberg op de dag van diens deportatie, 30 juli 1942, in Loods 24. Zij dacht hem te herkennen als de schoolfotograaf (Ulreich, C. (2016), 54).

Zittend van links naar rechts: Onbekend meisje, Hans Nico Rippe (Rotterdam, 1926 -

Sobibor, 1943), Simon Hornman (overleefde de oorlog), Saartje 'Sera' Sloves (Rotterdam, 1925 - Sobibor, 1943), Victor Emanuel van Vriesland (voorstel rij met bril, Amsterdam, 1927 - Sobibor, 1943), achter hem het voorhoofd van Esther 'Esje' van Vriesland (Gorinchem, 1926 - Auschwitz, 1942), Caroline 'Carry' Ulreich (in het midden met witte broche, overleefde de oorlog), Clara Haagman (in het midden met lichte coltrui, overleefde de oorlog), Samuel 'Sam' Bosman (op de voorste rij rechts, overleefde de oorlog), onbekende jongen, mogelijk Coenraad 'Coen' Gans (Bodegraven, 1924 - Auschwitz, 1942), onbekende jongen, onbekende jongen (half afgebeeld).

Staan van links naar rechts: Rita Clara Bosman (overleefde de oorlog), docent James Brandel (overleefde de oorlog), onbekend meisje, onbekende jongen, mogelijk Abraham 'Ab' van Dam (Rotterdam, 1924 - Sobibor, 1943), onbekende jongen, Hans Richard Eijl (met bril, overleefde de oorlog), onbekende jongen, onbekende jongen, waarschijnlijk Joseph 'Joop' Olman (Rotterdam, 1926 - Auschwitz, 1944), onbekende jongen (half afgebeeld).

Over de identificatie van Sera Sloves en Esther van Vriesland op deze klassenfoto verscheen een stuk in NRC. Verseput, S., 'De klas van de 'Rotterdamse Anne Frank'', NRC (2021, 10 november).

Klassenfoto van de vijfde klas gymnasium van het Joods Lyceum. Alle jongens op deze foto kwamen van het Erasmiaans Gymnasium. Ook de docent, Elchanan Stein, was een oud-leerling van het Erasmiaans. De twee meisjes op de foto zaten tot de zomer van 1941 op het Rotterdams Lyceum. De negende leerling van deze klas, Wilhelmina Elisabeth 'Mimi' Trijbits, was op de betreffende dag niet op school. Zij kwam van de gymnasiumafdeling van het Lyceum voor Meisjes aan de Witte de Withstraat. Mimi overleefde de oorlog; de klassenfoto komt uit haar nalatenschap.

Staan van links naar rechts: Simon 'Siem' Kleinkramer (Rotterdam, 1926 - Seibersdorf, 1943), Jenny Louise van Dantzig (Rotterdam, 1924 - Auschwitz, 1943), Hettie Wijler (overleefde de oorlog), Frits Johan van der Laan (overleefde de oorlog), David 'Daaf' van Witsen (Rotterdam, 1924 - Auschwitz, 1942), Eddy Heidt (overleefde de oorlog), Markus Sigmund 'Mundi' Kindler (Chemnitz, 1924 - waarschijnlijk Sobibor, 1943), Herbert Samuel Cohen (Rotterdam, 1925 - Dachau, 1945) en docent Elchanan 'Egon' Stein (Den Haag, 1911 - Sobibor, 1943).

bijvoorbeeld als daar familie woonde.⁴⁰ Verder waren er leerlingen die er weinig voor voelden om naar een Joodse school te gaan.⁴¹ Ten slotte wist een enkeling te ontkomen naar het buitenland voordat het Joods Lyceum goed en wel begonnen was.⁴²

Het merendeel van de leerlingen van het Joods Lyceum kwam van Rotterdamse openbare scholen, zoals het Rotterdams Lyceum, het Libanon Lyceum, het Gemeentelijk Lyceum voor Meisjes aan de Witte de Withstraat, het Erasmiaans Gymnasium, en de diverse Rotterdamse hbs'en, zoals de Eerste H.B.S. aan de 's-Gravendijkwal en de Tweede H.B.S. voor Meisjes aan de Mecklenburglaan.

Op de school zat echter ook een behoorlijk aantal leerlingen van buiten Rotterdam. Vooral de Drechtsteden waren goed vertegenwoordigd, met twee leerlingen uit Gorinchem, een leerling uit Sliedrecht en ten minste zes leerlingen uit Dordrecht. Twee van deze leerlingen, de neven Simon 'Siem' Kleinkramer (Rotterdam, 1926 - Seibersdorf, 1943) en Aäron 'Aron' Frenk (Rotterdam, 1928 - Auschwitz, 1943), hadden tot de meidagen van 1940 in Rotterdam gewoond, maar hun huizen waren tijdens het bombardement zwaar beschadigd geraakt (ouderlijk huis van Siem) dan wel volledig in rook opgegaan (ouderlijk huis van Aron).⁴³ Op het Joods Lyceum zaten verder ten minste zeven leerlingen uit Gouda. Mogelijk was er ook een leerling uit Bodegraven en een leerling uit Boskoop. Verder kwam – voor zover bekend – één leerling uit de Hoeksewaard.

De tocht naar school

In het eerste jaar van het bestaan van het Joods Lyceum konden leerlingen nog met de tram of fiets naar school, maar eind juni 1942 mochten Joden niet meer met de tram en moesten zij hun rijwielen inleveren.⁴⁴ Vanaf dat moment moesten de leerlingen lopen. Voor veel leerlingen was dit een enorme tocht. Zo deed oud-leerling Lilith Ebbinge Wubbe-van Praag – Lieneke uit het dagboek van Carry – er elke dag twee uur over om vanuit Schiedam naar school te lopen en vice versa.⁴⁵ De weduwe van oud-leerling Hans Cats vertelde dat haar latere echtgenoot vanuit de Molenlaan in Hillegersberg op de step naar school ging, terwijl hij in februari 1942 toch al dertien was geworden.⁴⁶ Ook oud-leerling Arthur Trijbits herinnerde zich de tocht naar school goed:

Wij woonden aan de Beukelsdijk, in West, fietsen waren gevorderd en trams en bussen waren 'verboden voor joden'. De loopafstand bedroeg meer dan een uur, en de route liep deels door het troosteloze, platgebombardeerde en gepuinruimde stadscentrum.⁴⁷

Daarbij kwam dat Joden de hoofdwegen niet meer mochten gebruiken: Jopi [Joseph 'Joop' Slagter, Hillegersberg, 1925 - Birkenau, 1942, ASO] en Dodi [Isidore 'Doris' Slagter, Hillegersberg, 1928 - Birkenau, 1942, ASO] moesten na de zomervakantie naar het Joods Lyceum, dat zich aan de andere kant van de stad (...) bevond. Op hun dagelijkse tocht naar school moesten ze de Kralingse Plaslaan, vlakbij school, zien te vermijden want de belangrijkste verbindingswegen en winkelstraten van Rotterdam waaronder de Coolsingel, de Goudse Singel, de Binnenweg en de West-Kruiskade waren verboden terrein voor joden.⁴⁸

Voor de leerlingen die van buiten Rotterdam kwamen, was de tocht naar school nog veel uitdagender. Esther van Vriesland schreef regelmatig in haar dagboek over de reis per trein vanuit Gorinchem, met een overstap in Dordrecht. De trein was soms meer dan een uur te laat. Ook de leerlingen uit Gouda en omgeving reisden vermoedelijk per trein naar Rotterdam. Leerlingen en docenten die met de trein naar school kwamen, kregen een permanente reisvergunning die steeds moest worden vernieuwd.⁴⁹

De ambivalente gevoelens die de segregatie bij veel leerlingen zal hebben opgeroepen, zijn goed verwoord door Abraham 'Ab' van Dam.⁵⁰ In 1942 schreef hij een opstel over zijn eerste schooldag aan het Joods Lyceum aan de 'Torrendwarsstraat'. Het opstel begint zo:

Mierenschool.

Ik ben een jong miertje. Voorheen genoot ik openbaar onderwijs op een mieren H.B.S. Op zekere dag gebeurde het, dat een leger "rode" mieren ons land van de "bruine" mieren binnenviel. Het land werd bezet en al spoedig volgden maatregelen tegen een groep van de bevolking, de "zwarte" mieren, waartoe ook ik behoor. Eén van deze maatregelen was, dat wij op een apart "Zwarte-Mieren-Lyceum" ondergebracht zouden worden.

Het gevolg hiervan was, dat ik op een naargeestige morgen een biljet ontving, dat mij gebood mij aan te melden voor een nieuwe school aan de Torrendwarsstraat. Dus begaf ik mij op de aangevozen dag naar de mij nog onbekende school. Ik werd ontvangen door een bruine mier en in een gang gelaten, waar talloze "zwarte" mieren en miertjes druk gebarend dooreenkrioelden. Ik voelde mij wat sceptisch gestemd (waartoe ook de inrichting en de ligging van de school bijdroegen) maar sloot mij weldra aan bij een groepje jongelui van mijn eigen leeftijd.

Na enige tijd werd ik in een kamertje gelaten, waar een leraarmier

zat, die zich voorstelde als den heer Rusjar [Ab duidde ongetwijfeld op Israel Spanjar (Rotterdam, 1892 - Sobibor, 1943), ASO]. Toen enkele formaliteiten vervuld waren, werd mij medegedeeld, dat Donderdag daaropvolgende de school om 2.30 precies geopend zou worden. Na twee maanden niets doen begon dan eindelijk weer 'school'.⁵¹

Aanvankelijk was de sfeer op school goed, zo schreef oud-leerling Loekie van Dantzig na de oorlog:

De sfeer was goed, je zat met leerlingen en leraren in hetzelfde schuitle, je hoefde niets uit te leggen aan elkaar. (...) We discusseerden veel en lachten ook. Maar later werd alles somberder.⁵²

Ook Ab van Dam en Carry Ulreich noemden de goede sfeer. Carry schreef op 17 december 1941 in haar dagboek: 'We hebben 'n Joodse school. Het is er reuze gezellig, net 'n hele familie'.⁵³ Esther van Vriesland daarentegen moet enorm wennen aan Rotterdam; zij ervaart een groot verschil tussen haar vriendinnen in Gorinchem en haar klasgenoten op het Joods Lyceum.⁵⁴

Wat religieuze en politieke achtergrond betreft bestonden er grote verschillen tussen de leerlingen. Sommige leerlingen hadden zionistische opvattingen, zoals Carry Ulreich, die in haar dagboek meerdere malen afkeurend spreekt over assimilanten.⁵⁵ Andere leerlingen waren liberaal-Joods of zelfs volledig geassimileerd. Dat laatste gold bijvoorbeeld voor Frits Frenkel, die gewag maakte van een 'cultuurschok' toen hij op het Joods Lyceum meisjes tegenkwam die Jiddisch spraken.⁵⁶ Volgens rector Simon Wijnberg speelden de verschillende religieuze stromingen op school echter geen rol.⁵⁷

Ook wat maatschappelijke klasse betreft was de leerlingenpopulatie divers. Hoewel een aantal leerlingen afkomstig was uit de gegoede burgerij, zaten op het Joods Lyceum ook kinderen uit een lagere sociale klasse. De vader van Max Hachgenberg, Levie Hachgenberg, was bijvoorbeeld bootwerker en roeier.⁵⁸ 'Ze zijn niet zo rijk', schreef Carry in haar dagboek.⁵⁹ Ook het gezin Sloves had het vermoedelijk niet breed: de vader van Sera Sloves, Samuel Sloves, was bij zijn huwelijksvoltrekking in 1920 expeditieknecht.⁶⁰ Het gezin verhuisde tussen 1933 en 1935 vier keer, tot het in 1935 kwam te wonen in een bovenwoning aan de Vrouw Jannestraat – 'werkmanswoningen', volgens het *Rotterdams Jaarboekje*.⁶¹ In de dagboeken van Esther en Carry is in het begin soms iets te proeven van deze verschillen in 'standing', maar beide meisjes raakten al snel goed bevriend met hun minder welgestelde schoolgenoten.

De leerlingen van het Joods Lyceum Rotterdam waren niet alleen divers in afkomst en religieuze achtergrond, maar ook in uiterlijk. Dat blijkt uit een citaat van docent Jaap van Praag, die op het Joods Lyceum geschiedenis, Nederlands en staatsinrichting gaf:

Als je zo'n joodse klas voor je ziet, dan zou je denken dat je aan die joodse klas ziet dat het joodse kinderen zijn. Maar dat is hetzelfde als men later ook in Israël ziet. Je ziet dat ze uiterlijk nauwelijks wat gemeen hebben. Ik had er verschillende kinderen met licht-blond haar en helblauwe ogen en Griekse neuzen bij wijze van spreken. Het was een variatie van kinderen en van karakters, en van intelligentie natuurlijk ook. (...) Je moet wel helemaal verblind zijn om zo'n groep opeens als een eenheid te willen zien.⁶²

Het schoolleven

Aanvankelijk ging het schoolleven gewoon door, met huiswerk, repetities, overhoringen, spreekbeurten en opstellen. Er waren verliefdheden, 'spiekblaadjes' en sneeuwgevechten.⁶³ Uit het dagboek van Esther van Vriesland weten we dat leerlingen in de pauzes en tussenuren zaten te praten, lezen, tekenen of schaken.⁶⁴ Soms liepen ze naar de noodwinkels aan de Goudsesingel om wat lekkers te kopen.⁶⁵

Rondom de Joodse feestdagen organiseerde de school festiviteiten. Zo was er op 18 december 1941 op school een Chanoekamiddag.⁶⁶ Op dinsdag 3 maart 1942 week men uit naar een gymnastieklokaal aan de Hoflaan voor een Poerimfeestje met een revue.⁶⁷ Op 3 mei 1942 stond er een fietstocht naar de bollenstreek op het programma, maar die ging niet door omdat uitgerekend die zondag de eerste dag was dat Joden de gele davidsster moesten dragen.⁶⁸

Net als andere Rotterdamse scholen kampte het Joods Lyceum met schaarste. Door gebrek aan kolen bleef de school op maandag 27 januari 1942 gesloten. De rector stuurde de leerlingen bij aankomst weer naar huis met de woorden 'Gaan jullie maar weer naar huis, de leiding is bevroren'.⁶⁹ De school zou pas op dinsdag 3 februari weer opengaan. Ook aan levensmiddelen was gebrek. Veel levensmiddelen waren 'op de bon'. Esther schreef in haar dagboek dat een klasgenootje tussen de middag naar huis moest om pap te eten, omdat ze thuis geen brood meer hadden.⁷⁰ Zelfs papier was schaars. Om papier te sparen, had het Joods Lyceum in plaats van een schoolkrant een muurkrant.⁷¹

Elke maand kwamen er nieuwe beperkingen voor Joden.⁷² Hierdoor werd het voor leerlingen en docenten in toenemende mate moeilijker om op school te komen. Op 3 juni 1942 begon de school pas om half

twaalf vanwege problemen met de reisvergunningen van de docenten van buiten Rotterdam.⁷³ Zij konden een week niet naar school komen.⁷⁴ De leerlingen uit de Drechtstreek en Gorinchem hielden hun reisvergunning, maar mochten alleen reizen in een rookcoupé van de derde klasse en mochten in de trein pas gaan zitten wanneer alle niet-Joden al een zitplaats hadden. 'O God, hoe vernederend!' schrijft Esther in haar dagboek. 'Weet je wat ik nu het liefste wil? Uithuilen, even maar.'⁷⁵

Zo naderde het schooljaar zijn eind. Inmiddels begon de school om 13.00 uur, 'vanwege het lopen', zoals Esther schrijft. Op 6 juli was de laatste schooldag.⁷⁶ Op 8 juli was er een inhaaldag voor proefwerken.⁷⁷ Rond dezelfde tijd werden de mondelinge eindexamens afgenomen – de schriftelijke examens waren al afgenomen in april.⁷⁸ Op dinsdag 14 juli vond op school de promotie plaats.⁷⁹ Op 16 juli 1942 berichtte rector Wijnberg aan de wethouder van onderwijs dat alle eindexamenkandidaten waren geslaagd. Er waren zeven kandidaten voor de afdeling hbs-A, acht kandidaten voor de afdeling hbs-B, zeven kandidaten gymnasium alpha, één kandidaat gymnasium bèta en drie kandidaten die afkomstig waren van de Middelbare Meisjesschool.⁸⁰

Zo'n twee weken later, op 30 juli 1942, vond de eerste deportatie vanuit Rotterdam plaats. Carry Ulreich beschreef in haar dagboek welke taferelen zich afspeelden in Loods 24, vanwaar het transport vertrok.⁸¹ Zij kwam daar ook schoolgenootjes tegen van het Joods Lyceum, waaronder Abraham Meijer 'Max' Hachgenberg (Rotterdam, 1925 - Auschwitz, 1942), de zoon van de bootwerker. Max Hachgenberg is dan net geslaagd voor zijn eindexamendiploma hbs-B.⁸² Voor zijn mondelinge examens had hij vrijstelling gekregen voor vier van de vijf vakken, omdat hij zijn schriftelijk zo goed had gemaakt.⁸³ Voor zover nu bekend was Max Hachgenberg de eerste leerling van het Joods Lyceum die stierf. Op 19 augustus 1942 werd hij vermoord in Auschwitz, iets meer dan een maand na zijn eindexamen.

Steeds minder leerlingen

Ondertussen hadden burgemeester en wethouders al voor de aanvang van de deportaties, op 7 juli 1942, besloten dat het Joods Lyceum moest verhuizen naar een schoolgebouw aan de Jeruzalemstraat 7. Op 11 juli lichtte de wethouder rector Wijnberg in.⁸⁴ Wist het college van B&W van de op handen zijnde deportaties? Of was er een andere reden voor de verhuizing? In elk geval begon het nieuwe schooljaar op 1 september 1942 in de Jeruzalemstraat, met slechts 77 leerlingen.⁸⁵ Een deel van de leerlingen was gedeporteerd, een ander deel was ondergedoken, een derde deel was niet in staat om zonder vervoers-

De leerlingen krompen ineen bij de deurbel.
Ze luisterden naar de stappen op de gang
en ervoeren de klopp op de deur als “een
donderslag, die iedereen verwachtte...”

middelen de afstand tussen thuis en school te overbruggen. Daarnaast was de leerplicht voor Joodse leerlingen per 1 september verlaagd naar vijftien jaar. Carry Ulreich, die twee maanden eerder schreef dat haar klas 27 leerlingen telde, zat op 7 september met nog maar drie leerlingen in de klas:

Vorige maandag ben ik weer naar school gegaan, was reuze gezellig, want we zaten met zijn drieën in de klas. (...) Toen ik op school kwam, was elke docent erg blij mij te zien: weer een leerling erbij! Maar mama wil niet meer dat ik naar school ga. (...) Dus heb ik woensdagmiddag Drs. S. Wijnberg (rector) vaarwel gezegd. Maar hij liet me niet gaan, ik moet in ieder geval tot maandag blijven. Ik moest ook een beetje om de docenten denken (zei hij met andere woorden, want die hebben vrijstelling, en als er geen leerlingen zijn, moeten zij ook naar Polen).⁸⁶

Op 22 oktober 1942 had het Joods Lyceum nog maar 39 leerlingen.⁸⁷ De sfeer was volledig omgeslagen. Soms werden leerlingen zelfs uit de klas gehaald om gedeporteerd te worden. ‘Ze werden bij mij weggehaald! Uit de school!’ zei rector Simon Wijnberg in een interview.⁸⁸ Oud-leerling Hans Cats vertelde bij leven dat de leerlingen ineenkrompen bij de deurbel. Ze luisterden naar de stappen op de gang en ervoeren de klopp op de deur als ‘een donderslag, die iedereen verwachtte...’, aldus Hans’ weduwe. Hans droomde er jaren later nog van. Als kind was hij zo ontdaan geweest, dat zijn ouders besloten hem voortaan thuis te houden van school.⁸⁹ Ook oud-docent Jaap van Praag herinnerde zich het ophalen van een leerling uit de klas:

De kinderen waren dikwijls erg bedrukt. (...) Er is er ook wel eens eentje bij mij uit de klas weggehaald, midden in de les. Dat is een heel moeilijk verwerkbaar ervaring. Je kunt er niks aan doen en dan komt er zo’n SS-er – Nederlanders waren dat altijd hoor – die komt dan je klas binnen en zegt: ‘Ik kom die-en-die halen’. Dan laat je hem maar gaan. Wat zou je anders doen? (...) Het was een klein jongetje, een jaar of dertien, veertien. Het was in de tweede klas, denk ik, waar zich dat afspeelde. (...) ⁹⁰

Per 1 september 1942 werd de zorg voor het Joodse onderwijs onttrokken aan de gemeentebesturen en overgedragen aan de Joodse Raad. Dat was al bij de oprichting van de Joodse scholen aangekondigd. De Joodse Raad was echter al snel niet meer in staat om de salarissen en de huur van de schoolgebouwen te betalen. Om die reden, en omdat de leerlingenaantallen dramatisch waren teruggelopen, werden vijf Rotterdamse Joodse scholen in november 1942 opgeheven: de lagere school in Rotterdam-Zuid, het buitengewoon lager onderwijs, het voorbereidend onderwijs, de Joodse Ambachtsschool en de Joodse Nijverheidsschool voor Meisjes.⁹¹

De resterende Joodse scholen werden ondergebracht in het schoolgebouw aan de Molenwaterweg 24, waar de Joodse ulo en twee Joodse lagere scholen al kort na de oprichting waren gevestigd. Op de Joodse ulo, die eind januari 1942 nog 117 leerlingen telde, zaten toen nog maar twee leerlingen.⁹² Op de twee lagere scholen zaten samen nog maar drie leerlingen. De huur van het schoolgebouw aan de Jeruzalemstraat 7 werd tegen 16 november opgezegd.⁹³

Omdat er nog maar zeven leerlingen waren die klassiek onderwijs volgden, moest docent klassieke talen Elchanan 'Egon' Stein in november 1942 afvloeien. Rector Simon Wijnberg probeerde hem nog te behouden door voor te stellen hem ook geschiedenis te laten geven, maar dat werd door de Joodse Raad financieel niet mogelijk geacht.⁹⁴ Egons verloofde Eslina 'Lien' de Haas was op dat moment hoogzwanger van hun eerste kind. Lien en haar dochtertje Lea zouden in juni 1943 met het kindertransport worden gedeporteerd naar Sobibor. Een maand later zou ook Egon daar worden vergast.⁹⁵

Toch werd er alles aan gedaan om leerlingen en docenten te behoeden voor transport. Zo werd A. Spanjar op 18 november benoemd als hulp-amanuensis.⁹⁶ Het gaat om de zeventienjarige leerling Abraham 'Ab' Spanjar, oud-klasgenootje van Esther en Carry en zoon van docent Frans Israel Spanjar. De oorspronkelijke hulp-amanuensis, Hans de Jong, was een maand eerder op transport gezet.⁹⁷ Een maand later, op 18 december 1942, was er nog een wijziging in het lerarenbestand. Omdat scheikundedocent Juda Joseph Vleeschhouwer naar Amsterdam was vertrokken, werd een nieuwe docent scheikunde aangetrokken, ir. Kropveld.⁹⁸

Op 1 maart 1943 zaten op het Joods Lyceum nog maar vijftien leerlingen.⁹⁹ Eind maart 1943 nog maar twaalf.¹⁰⁰ Siem Kleinkramer, een intelligente gymnasiast die gedichten schreef, was inmiddels bezweken in het dwangarbeiderskamp Seibersdorf.¹⁰¹ Jenny van

In dit gebouw, gefotografeerd in 1972, was in het schooljaar 1941-1942 het Joods Lyceum gevestigd. Na het vertrek van het Joods Lyceum gebruikte de nationaalsocialistische organisatie Winterhulp het pand als distributiekantoor. In 1947 richtte de gemeente het gebouw in als noodtehuis; vanaf 1954 als opvanghuis voor dakloze gezinnen. In 1955 droeg de gemeente het opvanghuis over aan het Leger des Heils. Het gebouw heette inmiddels Havenzicht en lag niet meer aan de

Speelmandwarstraat 7, maar aan de naoorlogse Willem Ruyslaan 10. In de jaren tachtig werd een vleugel aangebouwd. Omstreeks 2010 werd het oude Havenzicht gesloopt. Niemand stond erbij stil dat in dit gebouw tientallen Joodse leerlingen hun laatste schooljaar hadden beleefd. (Bronnen: Pandkaart Willem Ruyslaan 10 (Stadsarchief Rotterdam, inventaris 103, toegangsnummer 396-07, registratienummer 01/5185/30) en kantenartikelen via Delpher. Foto: Stadsarchief Rotterdam, 1972-1713, toegangsnummer 4202)

Dantzig, die naast hem staat op hun klassenfoto, was onderweg naar Zwitserland opgepakt in Frankrijk en gedeporteerd naar Auschwitz.¹⁰² Ook hun klasgenoot David 'Daaf' van Witsen, de zoon van de bekende Rotterdamse boekhandelaar Bram van Witsen, was inmiddels omgebracht in Auschwitz. Ab van Dam, die het jaar ervoor in de schoolkrant een prachtig stukje had geschreven over de komst van de lente, was op 5 maart vergast in Sobibor. De vier meisjes die in juli 1942 hun eindexamen hbs-A haalden, waren eind oktober 1942 alle vier dood. Ook Esther van Vriesland leefde niet meer, evenmin als Joop en Doris Slagter, Aron Frenk en vele andere leerlingen van het Joods Lyceum.¹⁰³ *Hun verhalen moeten verteld worden.*

Toen rector Simon Wijnberg op 31 maart 1942 naar Barneveld moest vertrekken, nam Israel Spanjar het rectoraat over. Eind april moest ook hij op transport, waarop Jaap van Praag diens taken overnam. Een maand later werd de school opgeheven.¹⁰⁴

Van de negentig Joodse tieners die met zekerheid op het Joods Lyceum zaten, zijn er 31 omgebracht of omgekomen in Auschwitz, vijftien in Sobibor en elf in andere kampen of op andere locaties. Van twee leerlingen staat nog niet met zekerheid vast of zij de oorlog overleefden.¹⁰⁵ Het relatief hoge aantal overlevenden – 33 van de 90 leerlingen die nu bekend zijn – geeft echter een vertekend beeld, omdat de identiteit van de leerlingen die de oorlog overleefden makkelijker te achterhalen is. Onder hen zijn immers mensen die na de oorlog geïnterviewd werden, die meewerkten aan ooggetuigenprojecten, die hun herinneringen opschreven of hun verhaal vertelden als gastspreker. Ter illustratie: onder de veertien lyceum- of gymnasiumleerlingen van wie nu *aannemelijk* is dat zij op het Joods Lyceum zaten, zijn maar twee overlevenden.¹⁰⁶

Het onderzoek naar de leerlingen van het Joods Lyceum gaat door. Wie waren deze jongeren? Wat is hen overkomen? Zijn er nabestaanden of verwanten in leven? Is er een foto bekend van deze leerling? Is de klassenfoto van deze leerling bewaard gebleven, en is hij of zij daarop aan te wijzen? Heeft iemand deze tiener genoemd in een dagboek of ooggetuigenverslag? Van welke school kwam hij of zij? Waar woonde hij of zij? Zijn er mensen die herinneringen hebben aan haar of hem? Ook summiere informatie is waardevol. Een anekdote. Een uitspraak. Een handtekening. Opdat wij niet vergeten.

NOTEN

- 1 Met dank aan Arthur Helwig, Arthur Trijbits, Bart Wallet, Bert Stamkot, Loes Wijnbergen, Marleen van den Berg, Rob Bakker, Sjoerd Karsten, Wanda Waanders en Yolanda Hornman.
- 2 Nationaal Archief, Den Haag, Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen: Afdeling Kabinet, toegangsnummer 2.14.37, inventaris 350: Bijlage I. [Bij brief No. 44 aan departement van Opvoeding, Wetenschap en Cultuurbescherming] (1942, 13 februari).
- 3 Volgens officiële documenten 150 leerlingen, maar in juni 1942 kwam er nog een toehoorder. Zie noot 34.
- 4 Valk, H.J., 'De Rotterdamse Joden tijdens de bezetting', in *Rotterdams Jaarboekje*, reeks 6, jaargang 3 (Rotterdam 1955), 213.
- 5 Van der Blom, N., 'De gevallen', in N. van der Blom (red.), *Grepen uit de geschiedenis van het Erasmiaans Gymnasium, 1328-1978* (Rotterdam 1978), 208.
- 6 Nationaal Archief, toegangsnummer 2.14.37, inventaris 350: Betreffende: Vaststelling aantal leerlingen van Joodschen bloede (1941, 16 augustus).
- 7 Stadsarchief Rotterdam, archief 62, inventaris 537, map 1941-1943: O. en V. 115 80/41 (1941, 25 augustus) [Circulaire].
- 8 SAR, archief 62, inventaris 537, map 1941-1943: Aan de hoofden van de gemeentelijke onderwijsinrichtingen te Rotterdam (1941, 28 augustus) [Circulaire].
- 9 SAR, archief 62, inventaris 537, map 1941-1943: Betreffende Joodsche leerlingen (1941, 25 augustus) [Circulaire Departement van Opvoeding, Wetenschap en Cultuurbescherming].
- 10 SAR, archief 62, inventaris 537, map 1941-1943: Aan de hoofden van de gemeentelijke onderwijsinrichtingen te Rotterdam (1941, 28 augustus) [Circulaire].
- 11 Nationaal Archief, toegangsnummer 2.14.37, inventaris 350: Betreffende: Vaststelling aantal leerlingen van Joodschen bloede (1941, 16 augustus).
- 12 Ibid.
- 13 De Jong, L., *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* (Vol. 5), (1974), 553-554.
- 14 Bakker, R., *Boekhouders van de Holocaust; Nederlandse ambtenaren en de collaboratie* (2020).
- 15 Ulreich, C., *'s Nachts droom ik van vrede; Oorlogsdagboek 1941-1945* (Utrecht 2016), 33. Carry zou de docenten Elchanan 'Egon' Stein (Den Haag, 1911 – Sobibor, 1943) en Israel Spanjar (Rotterdam, 1892 – Sobibor, 1943) een paar maanden later weer tegenkomen op het Joods Lyceum.
- 16 Van Vriesland, E., *Esther; een dagboek 1942* (Utrecht 1990), 41.
- 17 Het is aannemelijk, maar niet zeker dat Salomon Louis Kets de Vries (Rotterdam, 1929 – Sobibor, 1943) op het Joods Lyceum zat. Robbert Ivan Kellerman, gedoopt in 1940, overleefde de oorlog dankzij de gereformeerde predikant prof.dr. Rein Schippers, getuige een brief-wisseling die ik vond in het Nationaal Archief (toegangsnummer 2.14.37, inventaris 386). drs. G.C. Hovingh pluisde het verhaal verder uit en publiceerde het in zijn *Overzicht van predikanten die Joden hielpen, Versie VIII* (juni 2022).
- 18 SAR, archief 62, inventaris 251: *Gymnasii Erasmiani Discipulorum; Album Quartum; 1934-1951*. & SAR, archief 62, inventaris 535: 1941 Gymnasium Erasmianum [Notitie rector Pattist].
- 19 SAR, archief 62, inventaris 537, map 1941-1943: O. en V. 115 80/41 (1941, 16 september) [Circulaire L. de Groot].
- 20 NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies, Archief 182 Joodsche Raad van Amsterdam, inventaris 2.08.18: Aa, J., *De maatregelen inzake het onderwijs aan Joodse leerlingen van augustus 1941 tot mei 1942* (1942), 40 [Rapport, scriptie].
- 21 Volgens drs. N. van der Blom werd het Joods Lyceum opgericht op 31 augustus 1941 en begon de school officieel op 1 oktober (Van der Blom, N. (1978), 208 e.v.). Volgens de dagelijkse kroniek van 1941 van het *Rotterdams Jaarboekje* werd de school echter pas opgericht op 15 november 1941, "bij besluit van den Burgemeester" ('Dagelijksche Kroniek 1941', in *Rotterdams Jaarboekje* reeks 4, jaargang 10 (1942), XXXVI). In het archief van de Nederlands Israëlitische Gemeente Rotterdam én in een onderwijsverslag van de gemeente Rotterdam over 1941 is de precieze datum te vinden waarop de school zijn deuren opende: 23 oktober 1941 (SAR, 351-01 Archief van de Gemeentesecretarie Rotterdam, afdeling Onderwijs, inventaris 1333 (1942), dossier 59: Hogere Burgerscholen en Lyceum: Verslag omtrent den toestand van het Gemeentelijk Lyceum voor Joodsche Leerlingen aan den Speelmandwarstraat 7 Rotterdam (O.) over het jaar 1941 (van 23 Oct. – openingsdatum tot en met 31 december 1941) (1942, 22 januari).
- 22 Trijbits, A.H., 'Ahasverus en Erasmus', in Schram-Ouweneel, A. & J. van Oostendorp (reds.), *Het Erasmiaans Gymnasium tijdens de Tweede Wereldoorlog; Herinneringen van oud-leerlingen* (Rotterdam 2003), 67.
- 23 Stokvis-van Dantzig, L.S., 'Het Joodsch Lyceum', in J.J. Knoester (red.), *Het Rotterdamsch Lyceum in de Tweede Wereldoorlog* (Rotterdam 1997), 65.
- 24 Helwig, A., *Joods Lyceum Rotterdam; Speelmandwarstraat 7; Speurtocht naar locatie en foto's* (Rotterdam 2021) [Presentatie; niet gepubliceerd].
- 25 SAR, toegangsnummer 4201, nummer 1975-1258: Blad 17: Rotterdam-Centrum en Kralingen (tussen 14 mei 1940 en 1942).
- 26 SAR, toegangsnummer 4001, nummer 40110-222: Kadastrale kaart van Kralingen, sectie F, 1e blad (van twee bladen) (1903).
- 27 SAR, inventaris 103, toegangsnummer 396-07, registratienummer 01/5185/30: Pandkaart Willem Ruyslaan 10.

- 28 Helwig, A., *Joods Lyceum Rotterdam; Speelmandwarstraat 7; Nader onderzoek naar het gebouw zelf* (Rotterdam 2021) [Presentatie; niet gepubliceerd].
- 29 Joods Cultureel Kwartier, *NHM vertelt – Lilith Ebbinge Wubbe-van Praag* (2019, 27 februari) [Video, vanaf ca. 16'15"].
- 30 SAR, archief 396-03-1947 Bouwdossiers, inventaris 1947, dossiernummer P99-60-1947, tekening 002: Inrichten noodtehuis, 12-03-1948: Bouwen van bergplaatsen, 20-12-1947.
- 31 SAR, archief 29, inventaris 789: Febr. '42, Weekindeeling.
- 32 SAR, archief 351-01, inventaris 1333 (1942), dossier 59: Verslag omtrent den toestand van het Gemeentelijk Lyceum voor Joodsche Leerlingen aan den Speelmandwarstraat 7 Rotterdam (O.) over het jaar 1941 (van 23 Oct. – openingsdatum tot en met 31 december 1941) (22 januari 1942).
- 33 Aa, J. (1942), 54.
- 34 Johanna Regina Hijman (Rotterdam, 1920 – Sobibor, 1943) deed eerder een "opleiding tot leerares bij het nijverheidsonderwijs, Rotterdamsche Huishoudschool" en hoopte daar in februari 1942 haar examen te halen. SAR, 351-01, inventaris 1333 (1942), dossier 59, volgnummer 23: Regeling van het mondelinge eindexamen in 1942. Gymnasium-afdeling. & Nationaal Archief, toegangnummer 2.14.37, inventaris 351: Requesten van Joodse leerlingen om weder (...) te worden toegelaten.
- 35 Schram Ouweneel, A., *Leerlingen Joods Lyceum Rotterdam – versie 5 juni 2023* [Niet gepubliceerd].
- 36 *Export 'Joodse tieners' uit database 'Joodse inwoners Rotterdam, 10 mei 1940'* [Samengesteld door M. van den Berg, NIOD] (2021, 12 oktober).
- 37 Joods Historisch Museum, document 00005817: *Dagboek Esther van Vriesland (1941-1942)* [Via Het Geheugen van Delpher].
- 38 E.e.a. leide in overleg met Bart Wallet tot aanvullingen op het personenregister bij Carry's dagboek: Jaap Querido is Jacob Querido (Rotterdam, 1924 – Polen, 1944), Frits Levison is hoogstwaarschijnlijk Maurits Levison (Rotterdam, 1924 – Auschwitz, 1942), Max Nathans is hoogstwaarschijnlijk Mozes Eleazer Nathans (Rotterdam, 1926 – Midden-Europa, 1944) en Harry Drielsma is vermoedelijk Henri Drielsma (Bandung, 1926 – Auschwitz, 1942). Mozes 'Bob' Maarssen (Rotterdam, 1921 – Auschwitz, 1942) was voorzitter van de schoolbond van het Joods Lyceum, maar volgens Joods Monument studeerde hij al.
- 39 Dit gold bijvoorbeeld voor Charlotte Vles, die in Hillegersberg woonde. Charlotte zat tot de zomer van 1941 op het Erasmiaans Gymnasium. Telefoongesprek met Charlotte Vles (2022, 31 december).
- 40 Dit gold bijvoorbeeld voor Sonja Taub (Rotterdam, 1927 – Auschwitz, 1944), die naar het Joods Lyceum in Den Haag ging, waar haar grootmoeder woonde. Wellicht vonden haar ouders de afstand tussen hun ouderlijk huis (in Rotterdam-West) en het Joods Lyceum (in Rotterdam-Oost) te groot. Hoogeveen, T. (2000), *Een zoektocht naar Sonja Taub* [Profielwerkstuk voor het Erasmiaans Gymnasium, niet gepubliceerd].
- 41 Dit gold bijvoorbeeld voor Frits Frenkel. Met zijn liberaal-joodse afkomst voelde hij zich niet aangetrokken tot het Joods Lyceum. Aanvankelijk had hij staats-examen willen doen, maar toen ook die mogelijkheid voor Joodse leerlingen werd afgesloten, had hij zich "toch maar" tot het Joods Lyceum gewend. Frenkel, F.E., *Identiteitskaart: persoonlijkheid: een kwestie van wisselwerking* (Amsterdam 1988), 18.
- 42 Dit gold vermoedelijk voor Hanns Walter Levi, later Hanns Walter Salzer Levi, tot de zomer van 1941 leerling van het Rotterdams Lyceum.
- 43 Schram Ouweneel, A. & J. Veer, 'Simon 'Siem' Kleinkramer (192 –1943). Het verhaal achter een 'lege' naam', in *Over... Sliedrecht | Historische Vereniging Sliedrecht 76 en 77* (Sliedrecht 2022), 41-51 en 16-26.
- 44 Joden moesten hun rijwielen inleveren bij Loods 5-3, "terrein Handelsinrichtingen Poortgebouw ingang Stieltjesstraat 42". Vanuit dezelfde loods, zo schreef Carry later, zal een ruime maand later het eerste transport vertrekken. 'Inlevering van rijwielen', in *Rotterdamsch Nieuwsblad* (1942, 24 juni [Via Delpher]. & Ulreich, C. (2016), 49, 54.
- 45 Joods Cultureel Kwartier, *NHM vertelt – Lilith Ebbinge Wubbe-van Praag* (2019, 27 februari) [Video, vanaf ca. 16'15"].
- 46 Gesprek met Lies Cats, weduwe van Hans Cats (2023, 13 februari).
- 47 Trijbits, A.H. (2003), 67.
- 48 Heijmans, S.R., *De taal, het kind, de liefde. Josepha Mendels (1902-1995)* (Nijmegen 2014), 77.
- 49 Van Vriesland, E. (1990), o.a. 34, 39, 41, 46, 57, 131-133.
- 50 Abraham 'Ab' van Dam (Rotterdam, 1924 – Sobibor, 1943) was een neef van de bekende publicist Dick Houwaart.
- 51 Van Dam, A., 'Mierenschool' (1942), in Joods Cultureel Kwartier, objectnummer D013135: *Schoolschrift van Dick Houwaart met notities over gelezen boeken en gedichten en een schoolschrift van Ab van Dam met een allegorisch verhaal over een Joods Lyceum tijdens de Duitse bezetting*.
- 52 Stokvis-van Dantzig, L.S., 'Het Joods Lyceum', in J.J. Knoester (red.), *Het Rotterdams Lyceum in de Tweede Wereldoorlog* (Rotterdam 1997), 65.
- 53 Ulreich, C. (2016), 16.
- 54 Van Vriesland, E. (1990), o.a. 28, 31.
- 55 Ulreich, C. (2016), o.a. 19.

- 56 SAR, archief 1219, inventaris 100: Notities betreffende telefoongesprek met mr. F.E. Frenkel (1991, 6 juni) [Notities van drs. N. van der Blom].
- 57 SAR, collectie 4011, nummer GV-1046-2: Geluidsregistratie van een interview met dr. S. Wijnberg, van 1941 tot 1943 rector van het Joodse Lyceum in Rotterdam, 10 augustus 1978.
- 58 SAR, Bevolkingsregister: gezinskaart Levie Hachgenberg.
- 59 Ulreich, C. (2016), 35.
- 60 SAR, Bevolkingsregister: huwelijksakte Samuel Sloves.
- 61 Van Ravesteyn, L.J.C. J., 'Stadsontwikkeling van Rotterdam aan het begin van deze eeuw', in *Rotterdams Jaarboekje* reeks 4, jaargang 3 (Rotterdam 1935), 24.
- 62 Derkx, P. & B. Gasenbeek, *J.P. van Praag: Vader van het moderne Nederlandse humanisme* (Utrecht 1997), 49.
- 63 Trijbels, A.H. (2003). & Van Vriesland, E. (1990), 56, 84. & Ulreich, C. (2016), 45.
- 64 Van Vriesland, E. (1990), 56, 137.
- 65 Ibid, 76, 80, 82.
- 66 Ulreich, C. (2016), 17.
- 67 Van Vriesland, E. (1990), 64, 76, 77.
- 68 Ulreich, C. (2016), 43, 45.
- 69 Van Vriesland, E. (1990), 46. & Ulreich, C. (2016), 24-30.
- 70 Van Vriesland, E. (1990), 64.
- 71 In de archieven van de Nederlands Israelitische Gemeente te Rotterdam (SAR, archief 29, inventaris 789) bevinden zich twee edities van de muurkrant van het Joods Lyceum.
- 72 Berkley, K.P.L., *Overzicht van het ontstaan, de werkzaamheden en het streven van de Joodse Raad voor Amsterdam* (Amsterdam, 1945), 60-63.
- 73 SAR, 351-01, inventaris 1333 (1942), dossier 59, volgnummer 26 en 26a: [Brieven van rector S. Wijnberg resp. docent J. Gotlieb aan wethouder van onderwijs en volksontwikkeling, 1 juni resp. 4 juni 1942].
- 74 Ulreich, C. (2016), 46. & Van Vriesland, E. (1990), 133-134.
- 75 Van Vriesland, E. (1990), 145.
- 76 Ibid, 146, 147.
- 77 Ulreich, C. (2016), 45-46.
- 78 Aa, J. (1942), 55.
- 79 Ulreich, C. (2016), 50. & Van Vriesland, E. (1990), 143.
- 80 SAR, 351-01, inventaris 1333 (1942), dossier 59, volgnummer 22a: Weledelachtbare Heer, Hierbij heb ik de eer u mede te delen... (1942, 16 juli) [Brief van rector S. Wijnberg aan wethouder van onderwijs en volksontwikkeling].
- 81 Ulreich, C. (2016), 52-57.
- 82 JCK, objectnummer D016581: Beschikkingen (4) m.b.t. regeling van eindexamens op de Joodse lycea in Nederland en in Rotterdam met namen van docenten, deskundigen en leerlingen en de adressen van alle tien Joodse lycea in Nederland (1942, juni).
- 83 Ulreich, C. (2016), 43.
- 84 SAR, 351-01, inventaris 1333 (1942), dossier 59, volgnummer 28: Hierbij deel ik u mede, dat de Burgemeester... (1942, 11 juli).
- 85 NIOD, archief 182, inventaris 131, volgnummer 96-97: Afschrift. Bijlage: Aantal leerlingen: (1942, 17 november).
- 86 Ulreich, C. (2016), 61-62.
- 87 NIOD, archief 182, inventaris 170: Beknopt overzicht van het aantal Joodse leerlingen en leerkrachten in Nederland (excl. Amsterdam); Stand tweede helft oktober 1942.
- 88 SAR, collectie 4011, nummer GV-1046-2 (1978).
- 89 Gesprek met Lies Cats, weduwe van Hans Cats (2023, 13 februari).
- 90 Derkx, P. & B. Gasenbeek (1997), 48-49.
- 91 NIOD, archief 182, inventaris 134, volgnummer 95: Overzicht der reorganisatie van het onderwijs in Rotterdam (1942, 11 november).
- 92 SAR, 351-01, inventaris 1335 (1942), dossier 96, volgnummer 96: Zoals u bekend zal zijn, is per circulaire... (1942, januari 29) [Brief van wethouder van onderwijs etc aan inspecteur van lager onderwijs].
- 93 NIOD, archief 182, inventaris 134, volgnummer 92: Notulen van de bespreking op Maandag 9 November 1942 (1942, 9 november).
- 94 NIOD, archief 182, inventaris 134, volgnummer 94: Notulen van de bespreking op Maandag 9 November 1942 (1942, 9 november).
- 95 Lientje de Haas (2021, 14 juni). Erasmiaans Gymnasium. Geraadpleegd op 4 juli 2023, van <https://www.erasmiaans.nl/2021/01/10/lientje-de-haas/> & Egon Stein (2021, 22 september). Erasmiaans Gymnasium. Geraadpleegd op 4 juli 2023, van <https://www.erasmiaans.nl/2021/01/10/egon-stein/>.
- 96 NIOD, archief 182, inventaris 115, volgnummer 3: Hierbij deel ik u mede, dat als hulp-amanuensis... (1942, 18 december).
- 97 Hans de Jong (Frankfurt am Main, 1924 – Auschwitz, 1943).
- 98 NIOD, archief 182, inventaris 134, volgnummer 96: Notulen van de vergadering van de Onderwijs-Commissie te Rotterdam, gehouden op Vrijdag 18 December 1942.
- 99 NIOD, archief 182, inventaris 170, volgnummer 27: Aantal leerlingen tussen 7 en 15 jaar per 1 Maart 1943.
- 100 Van der Blom, N. (1978), 209.
- 101 Veer, J.A., *Simon 'Siem' Kleinkramer: Het verhaal achter de 'lege' naam* (Rotterdam 2021) [Profielwerkstuk voor het Erasmiaans Gymnasium; niet gepubliceerd].
- 102 Van Dantzig, M., 'Nu pas praten we over de oorlog', in *Plus Magazine* (2009).
- 103 Van Dam, A. (1942). 'Lenteboden'. In muurkrant Joods Lyceum (SAR, archief 29, inventaris 789).
- 104 Van der Blom, N. (1978), 209.
- 105 Schram Ouwenel, A., *Leerlingen Joods Lyceum Rotterdam – versie 5 juni 2023* [Niet gepubliceerd].
- 106 Ibid.